

‘Weet, dat er niets indiscreeter is dan een andermans journaal te lezen’

De functies van negentiende-eeuwse jeugddagboeken

PIM DEN DEKKER*

Is there something more indiscreet than reading someone's journal? The functions of the nineteenth-century youth diaries

In the nineteenth century, many children and adolescents kept a diary. In the Netherlands, studies about the diaries of children and adolescents are rare. This article investigates the functions served by such diaries, both implicit and explicit, by examining ten diaries with the hypotheses formulated in two studies: one study on adolescent diaries from nineteenth century France, and another on a Dutch child's diary from the eighteenth century. This article will show that the diaries can serve multiple functions for their authors and that the primary function of a diary can change throughout its author's writing process. A diary may be used for mnemonic reasons, to record the emotions of the author, or to help in his or her character development.

Waarom begin ik dit journaal aan te leggen? Ma foi, je n'en sais rien! Is het, omdat ik in mijn later leven op dit verhaal van mijne jongelingsjaren met vermaak terug zal kunnen zien? Ten deele is dit zoo, maar honderd andere redenen komen er bij. Enfin! ik begin het!¹

Op deze manier opende de zestienjarige Gideon Jeremie Boissevain (1863-1881) zijn dagboek uit 1879-1880.² Net als een eerder dagboek begon hij het in juli, de vakantiemaand. Deze maand in 1879 was voor Gideon extra belangrijk, aangezien hij examen deed, van school ging en kwam te werken voor zijn vader. Toch waren dat niet de dominante thema's in zijn dagboek. Hij schreef over school, zijn familie en de dagelijkse beslommingen van een laat negentiende-eeuwse jongeling die op het breukvlak stond tussen zijn kinderjaren en volwassenheid. Wilde Gideon daarom de herinneringen aan zijn 'jonkheid' toevertrouwen aan het papier?

* Met dank aan Jan Hein Furnée en de anonieme referenten.

¹ Stadsarchief Amsterdam [SAA], 394-Archief van de familie Boissevain en aanverwante families, inv.nr. 600, 1 juli 1879.

² In de bronnen komt ook de spelling Gédéon Jérémie voor. SAA, 394, inv.nr. 604.

In de negentiende eeuw hielden meer kinderen en adolescenten een dagboek bij.³ Het onderzoek naar deze jeugddagboeken staat in Nederland nog relatief in de kinderschoenen. Het meest bekende Nederlandse werk waarin een jeugddagboek bestudeerd wordt is het boek van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst*.⁴ In dit boek belichten Baggerman en Dekker het perspectief van de laat achttiende-eeuwse Otto van Eck (1780-1798). Gedurende de jaren 1791-1797 hield Otto zijn dagboek bij. Dit waren de jaren waarin zijn vader, de verlichte patriot Lambert van Eck (1754-1803) op hoog niveau een rol speelde in de Bataafse omwenteling. Het dagboek van Otto is, aldus Baggerman en Dekker die het gebruiken om door ‘de ogen van een kind’ de achttiende eeuw te beschouwen, een van de vroegste en meest omvangrijke kinderdagboeken in Europa. De meest in het oog springende vondst van Baggerman en Dekker was dat het dagboek van Otto een pedagogische functie had. Otto had niet zelf het initiatief genomen een dagboek bij te houden, maar werd door zijn ouders verplicht over zijn gevoelens, gedragingen en dagvulling te schrijven.

Bestond deze pedagogische functie van het jeugddagboek ook voor negentiende-eeuwse dagboekschrijvers? Zo niet, welke functie gaven de dagboekschrijvers – expliciet én impliciet – dan aan hun dagboeken? Dit artikel gaat over de vraag naar de functie van het dagboek voor negentiende-eeuwse jeugddagboekschrijvers.

Een antwoord op deze vragen, zoals *Kind van de toekomst*, bestaat voor negentiende-eeuwse Nederlandse jeugddagboeken niet. Maar met behulp van hypothesen geformuleerd in een Franse studie naar de functie van negentiende-eeuwse adolescentendagboeken kan de bovenstaande vraag voor de Nederlandse situatie wel benaderd worden. De Française Marilyn Himmesoëte betoogt in haar recente artikel dat Franse adolescenten, die een dagboek bijhielden, met het beschrijven van hun dagelijkse bezigheden en belevenissen controle kregen over de tijd.⁵ Tijd die zij zelf niet bezaten, maar die werd gecontroleerd door ouders en opvoeders. Het dagboek had voor Franse tieners daarnaast een herinneringsfunctie en een pedagogische functie: het optekenen van de jeugd voor later, het afleren van slechte gewoonten en het verbeteren van spelling en stijl.⁶ Maar Himmesoëte begrijpt het dagboek vooral als de plek waar de dagboekschrijvers los van conventies en regels – vaak door ouders en andere opvoeders opgelegd – een eigen kleine ruimte konden creëren voor zelfexpressie, de tieners konden in hun dagboek ontsnappen aan de beperkin-

3 Met adolescentie bedoelen we de periode vanaf het zestiende levensjaar tot huwbare leeftijd. Tijdgenoten maakten gebruik van het begrip ‘jonkheid’. Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005) 146.

4 Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2004).

5 Marilyn Himmesoëte, ‘Writing and measuring time: nineteenth-century French teenagers’ diaries’, in: A. Baggerman e.a. (red.), *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 147-167, aldaar 151.

6 Himmesoëte, ‘Writing and measuring time’, 152.

gen van de menselijke conditie.⁷ Het doel van dit artikel is om jeugddagboeken te toetsen aan de functies die door Baggerman, Dekker en Himmesoëte worden genoemd.

De dagboeken

Voor dit artikel is een bronnencorpus van tien handgeschreven jeugddagboeken samengesteld aan de hand van het *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw*.⁸ In dit repertorium zijn circa negentig jeugddagboeken opgenomen. Onder jeugddagboeken worden, in dit artikel, dagboeken verstaan waarvan de auteur op het moment van schrijven eenentwintig jaar of jonger was.⁹ In de tabel hieronder is de verspreiding van de gekozen dagboeken over verschillende periodes en leeftijden inzichtelijk gemaakt.¹⁰

Deze tien dagboeken werden geschreven door negen auteurs, vier meisjes en vijf jongens.¹¹ Een van de auteurs hield twee dagboeken bij op veertien- en zestienjarige leeftijd.¹² Daarnaast waren drie auteurs familie van elkaar: drie leden van de Amsterdamse familie Boissevain waren vader en zoon, en achterneef en achternicht van elkaar.¹³ Bijna alle auteurs maakten deel uit van de gegoede burgerij en zelfs de adel. Hun vaders waren industrieel, handelaar, burgemeester, boekhandelaar, assuradeur of Kamerheer van de Koningin. Vele vaders hadden daarnaast nog nevenfuncties in allerlei gremia zoals de Provinciale Staten, schutterijen en commissariaten van bedrijven.

7 Ibidem, 165-166.

8 Ariane Baggerman e.a., *Repertorium van in handschrift overgeleverde egodocumenten van Nederlanders uit de negentiende eeuw*, www.egodocument.net/repertorium (geraadpleegd op 9 september 2014).

9 Het dagboek van Gerard Arnoldus Nicolaus Allebé (1810-1892) bestaat uit losse aantekeningen. Voor dit onderzoek is gekozen voor de aantekeningen uit het jaar 1827, waarin hij zeventien jaar is. De overige aantekeningen zijn van latere jaren, waarin hij ook veel ouder was dan 21 jaar. Ook het dagboek van Marie Mensing (1854-1933) is alleen voor de periode dat ze jonger was dan 21 jaar bestudeerd.

10 Het corpus bestaat uit de volgende dagboeken: Gerard Arnoldus Nicolaus Allebé (1810-1892), SAA, 423-Archief van de familie Allebé, inv.nr. 4; Caroline Auguste Antoinette Sophie Boissevain (1868-1945), SAA, 394, inv.nr. 766; Gideon Jérémie Boissevain (1863-1881), SAA, 394, inv.nr. 599 en 600; Jan Boissevain (1836-1904), SAA, 394, inv.nr. 375A; Jacoba Catharina Dionysa Koenen (1874-1945), Universiteitsbibliotheek Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam [BCUvA], Reveil 01:1582; Alexander Louis de Bruyn Kops (1827-1892), BCUvA, RA 01:1225; Frans Johan Eliza van Lennep (1890-1980), SAA, 238-Archief van de familie Van Lennep en aanverwante families, inv.nr. 705; Marie Anna Mensing (1854-1933), Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [IISG], Archief Muijzenberg-Wilems, inv.nr. 104; Bregtje Maria Salm (1833-1862), SAA, 1315-Archief van G.B. Salm en A. Salm Gbn., inv.nr. 5a.

11 Van een dagboek is niet met volledige zekerheid te zeggen of de vermeende auteur ook echt de auteur is. Het gaat hier om het dagboek van Jacoba Catharina Dionysa Koenen (1874-1945).

12 Het eerste dagboek dat Gideon Boissevain schreef kende geen datering. Het is aannemelijk dat de datering door het archief ('ca. 1875') te preciseren is tot het jaar 1877, SAA, 394, inv.nr. 599.

13 Jan Boissevain was de vader van Gideon Boissevain. Caroline was een dochter van een neef van Jan Boissevain, Gideon Maria Boissevain (1837-1925). Jan en Gideon Maria delen dezelfde grootvader: Daniel Boissevain (1772-1834).

Tabel 1 Aantallen dagboeken per periode en leeftijden van dagboekschrijvers

Perioden	1825-1850	1850-1875	1875-1900	1900-1925
Aantal dagboeken	3	2	4	1
Leeftijden per periode	13, 17, 21	18, 18	14, 16, 16, 19	17
Leeftijden opeenvolgend	13, 14, 16, 16, 17, 17, 18, 18, 19, 21			

Bestudering van de uiterlijke vorm van een dagboek is een manier om inzicht te krijgen in de functie van het dagboek. Het corpus kent een grote verscheidenheid qua uiterlijke vorm. De meeste dagboeken werden geschreven in een gelinieerd schrift, een ‘cahier’, of een klein notitieboekje. Omdat vorm en inhoud altijd samengaan, mag worden aangenomen dat de vorm van het dagboek invloed heeft gehad op de inhoud en daarmee de functie van het dagboek.

Een gelinieerd schrift of cahier gaf de dagboekschrijver meer vrijheid dan een voorgedrukte agenda, zo betoogt Himmesoëte.¹⁴ Zoals in de inleiding al geschreven, begrijpt Himmesoëte het dagboek als een ruimte waar tieners konden ontsnappen aan de beperkende omstandigheden van hun dagelijks leven; een plek waarin zij een eigen ruimte konden creëren. Een voorgedrukt dagboek of agenda heeft een vaste indeling en is daarmee een beperking van de vrijheid van de auteur. Dat dagboekschrijvers voor maximale vrijheid kozen blijkt uit Himmesoëtes eigen onderzoek. Zij vond weinig voorgedrukte dagboeken en agenda’s.¹⁵

In het bronnen corpus komt slechts één dagboek in voorgedrukte vorm voor: het dagboek van Alexander Louis de Bruyn Kops (1827-1892) waarin hij per dag korte aantekeningen in telegramstijl maakte.¹⁶ Helaas is in de loop der tijd zijn dagboek zwaar beschadigd geraakt en is niet alles meer leesbaar. Wel is te zien dat Alexander zijn dagboek maximaal benutte. Hij nam zelfs de vrijheid om de voorgedrukte lijstjes met Tweede Kamerleden aan te passen en in de voorgedrukte kalender namen toe te voegen.

Het gebruik van een cahier of schrift was anderzijds geen garantie voor een uitgebreid of verhalend dagboek. Zo schreef Marie Mensing (1854-1933) in het begin van haar kleine notitieboek verhalend, maar later werden het korte aantekeningen per dag. Misschien omdat haar notitieboekje geen uitgebreide verhalen toeliet? Ook Jacoba Koenen (1874-1945) schreef korte aantekeningen in een schriftje.¹⁷ Ze liet de aanduiding voor de maand en het jaar weg, schreef

14 Himmesoëte, ‘Writing and measuring time’, 151.

15 Ibidem, 149-150.

16 Alexanders voorgedrukte dagboek was een ‘Aanteekenboekje’ uitgegeven door A.C. Kruseman te Haarlem en is te vinden in de BCUvA, RA 01:1225.

17 BCUvA, Reveil 01:1582.

deze alleen bij het wisselen van de maanden, en schreef de dagaanduiding in de kantlijn. Daarachter kwam (soms zeer) kort een beschrijving van de dag. De functie van deze dagboeken lijkt zich primair tot een herinneringsfunctie te beperken.

Andere auteurs namen wel de vrijheid hun dagboek naar believen in te vullen en uitgebreid te schrijven. Het meest voorkomend is eerst het vermelden van de datum en daaronder de notitie voor die dag. Jan Boissevain (1836-1904) deed dat anders, zoals te zien is in afbeelding 2. In de kantlijn schreef hij de datum en daarnaast de notitie voor die dag. Caroline Auguste Antoinette Sophie Boissevain (1868-1945) bleef zelfs op meerdere dagen over een en dezelfde gebeurtenis schrijven.

In uiterlijke zin heeft Caroline, van de dagboeken hier bestudeerd, het mooiste dagboek. Het is een in harde kaft gebonden boek met de voorgedrukte titel ‘Album pour Collections’. Verzamelen deed Caroline dan ook met verve: van visitekaartjes, menukaartjes, tafelschikkingskaartjes, concert- en theaterprogramma’s, ze zijn allemaal terug te vinden in haar dagboek. Waarschijnlijk, dat is althans het beeld dat uit het dagboek boven komt, heeft ze die met gepaste trots ingeplakt. Maar Caroline legde niet alleen een materiële verzameling aan in haar dagboek, ook herinneringen en gevoelens werden aan het papier toevertrouwd. Daarmee komt haar dagboek dichtbij wat Himmesoëte ziet als de voor zichzelf gecreëerde vrije ruimte, die geheel en exclusief voor zichzelf bestemd is.

Dat de vorm van het dagboek invloed heeft op de inhoud is te zien in de stijl die de auteurs hanteerden. Die verschilde namelijk sterk. De korte, notitieachtige dagboeken, gekenmerkt door telegramstijl van bijvoorbeeld Alexander Kops, Jacoba Koenen en Marie Mensing, kennen geen of nauwelijks reflectie en hebben zeker niet de neiging introspectief te worden. Daar tegenover staan de meer verhalende dagboeken met een narratieve stijl, zoals de dagboeken van de Boissevains – Jan, Gideon Jeremie en Caroline – én het dagboek van Frans van Lennep (1890-1980).¹⁸ Deze vier schreven zeer beschrijvend en verhalend over hun belevenissen, gedachten en gevoelens. Hoewel deze dagboeken niet zeer introspectief zijn, heeft het ‘ik’ van deze auteurs een andere, meer aanwezige rol dan bij Alexander, Jacoba en Marie. Waar bij deze drie het ‘ik’ niet direct en niet expliciet in het dagboek aanwezig is, is dat wel het geval bij Frans en de Boissevain-kinderen. Net als Baggerman in haar onderzoek – en dat van anderen – ondervond, gaven de meeste dagboeken uit het bronnencorpus eerder inzicht in de dagelijkse routine dan in het emotionele leven van de auteur.¹⁹

De omvang van de dagboeken kent ook grote verschillen. Het kleinste dagboek beslaat rond de 900 woorden, het grootste circa 13.000 woorden. In totaal beslaat het hier bestudeerde en door mijzelf getranscribeerde bronnencorpus uit 66.000 woorden.

¹⁸ SAA, 394, inv.nr. 375A, 599, 600, 766 en SAA, 238, inv.nr. 705.

¹⁹ Arianne Baggerman, ‘Lost time. Temporal discipline and historical awareness in nineteenth-century Dutch egodocuments’, in: A. Baggerman e.a. (red.), *Controlling time and shaping the self. Developments in autobiographical writing since the sixteenth century* (Leiden 2011) 455-541, aldaar 465.

Afb. 1 Foto van Gideon Boissevain op eenjarige leeftijd (1864), SAA, 394, inv.nr. 608.

Schrijven over het schrijven

Het initiatief om een dagboek bij te houden lag, zoals al eerder geschreven, niet bij Otto maar bij zijn ouders, zo betogen Baggerman en Dekker op overtuigende wijze.²⁰ Het dagboek werd door zijn ouders ingezet als een pedagogisch middel. Enerzijds om Otto's innerlijke gevoelsleven kenbaar te maken voor zijn ouders – vandaar de wens van zijn ouders dat hij meer introspectief zou schrijven – anderzijds om toezicht te houden op zijn ontwikkeling. Het dagboek was een middel om zijn tijdsbesteding te verantwoorden, om zijn sociale

²⁰ Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 97.

wereld in kaart te brengen, en om zich te verantwoorden voor bepaald gedrag.

In geen van de negentiende-eeuwse dagboeken uit het corpus is een aanwijzing te vinden dat het initiatief van anderen kwam dan van de auteurs zelf. Ook zijn er geen aanwijzingen dat de dagboeken door de ouders werd gelezen, laat staan werd becommentarieerd zoals bij Otto gebeurde.²¹ Het dagboek van Frans van Lennep was zelfs geheim voor zijn ouders. ‘Ik slaap met Papa in deze kamer, die zal wel zoodadelijk boven komen, ik eindig want hij weet niet van dit journaal.’²² Waarom Frans zijn journaal geheim hield is niet duidelijk. Hield hij het geheim omdat hij al lang had moeten slapen? Of was hij bang dat het gelezen zou worden? Dat laatste lijkt, gezien zijn voorwoord – waarover verderop meer – een meer aannemelijke verklaring.

Het bovenstaande hoeft echter niet te betekenen dat ouders geen invloed gehad hebben op het bijhouden van een dagboek door hun kroost. Ook al zijn er geen schriftelijke bewijzen van, het is wel degelijk mogelijk dat ouders hun kinderen bewogen hebben tot schrijven. Himmesoëte geeft aan dat in Frankrijk veel tieners werden aangezet tot het schrijven van een dagboek om pedagogische redenen, maar op latere leeftijd zouden zij het dagboek voor zichzelf bijhouden.²³ Dat kan ook goed het geval zijn voor de bestudeerde dagboeken, en een verklaring geven voor het ontbreken van schriftelijke neerslag van enige dwang of aanzet door ouders.

Daarnaast is bekend dat binnen de familie Boissevain vele dagboeken zijn bijgehouden. De leden van deze familie hadden kennis van de inhoud van de (voor)ouderlijke dagboeken. Over dagboeken bestonden in deze familie géén geheimen. Gideon Boissevain liet zijn journaal zelfs aan vrienden zien.²⁴ Dus hoewel Jan, Gideon en Caroline Boissevain er niets over schrijven, is het aannemelijk dat door deze familietraditie de kinderen op de een of andere manier wel degelijk zijn aangezet om op een gegeven moment een dagboek bij te gaan houden. Of dat met aanmoediging of (lichte) dwang van de ouders gebeurde valt uit de Boissevain-dagboeken niet op te maken.

Welke redenen gaven de auteurs zelf dan wel in hun dagboeken? Schreven zij in hun dagboeken over het schrijven? En wat zegt dat over de functie die de schrijvers aan hun dagboek toekenden? Slechts drie van de tien auteurs lieten zich expliciet uit over de reden van het bijhouden van een dagboek. Zoals in het citaat aan het begin van dit artikel te lezen is, wilde Gideon Boissevain een herinnering hebben voor later, hoewel hij ook honderd andere redenen had – helaas nalatend deze te noemen.

Ook Frans van Lennep wilde naar eigen zeggen dingen die hij ‘de moeite waard’ vond opschrijven zodat hij ze kon onthouden en ze ‘later nog eens [...] herlezen’.²⁵ Deze twee auteurs gaven dus expliciet een herinneringsfunctie aan

21 Ibidem, 117.

22 SAA, 238, inv.nr. 705, 16 februari.

23 Himmesoëte, ‘Writing and measuring time’, 148, 149.

24 SAA, 394, inv.nr. 599, 6 juli.

25 SAA, 238, inv.nr. 705, voorrede.

Juli

34

- dedde ik ook en bracht ~~naar~~ naar den spoorwagen.
 Mama had een voorwring gekregen in de keel. -
 Dinsdag 10. Henri en ik ontbijten alleen en gingen
 na het ontbyt ~~naar~~ ^{te} Enzaam een visite doen
 bij Mevrouw van Hasselt en daarna naar het
 keupeltje van Lats. Inmiddags deden wij
^(Henri en ik) een wandeling met Annet ^{in de} ~~ten~~ na het eten
 werkte ik.
- Woensdag 11. Mama was nog niet beter en dan, Piet
 ten Lats, Henri en ik gingen in den Rijn
 visschen. Ik ving 11, dan 4 Henri en Piet
 een visch. Wij dronken daar koffij en kwamen
 om 1/23 uur thuis. Inmiddags las ik en sa-
 vonns deed ik nog een kleine wandeling en
 werkte.
- Donnerdag 12. S ochtends werkte ik. Inmiddags gingen Henri
 en ik naar den boschwachter en 's avonds deden
 wij een terreinwandeling. Ma was niet beter.
- Vrijdag 13. Ma nam toe in beterschap. Henri en ik
 gingen met Annet naar 'oorn, wandelden
 aldaar, dronken er koffij en kwamen tegen
 het eten terug. 's avonds kwam Paterus.
- Zaterdag 14. Henri en ik gingen naar Beverweerd den
 Rijn langs. Na de koffij wandelde ik de ka-
 milie en na het eten ging Henri tot
 mijn groote verdriet heen om plaats te
 maken voor Mal die ^{gevoerd is wel} ~~aan~~ kwam. -
 Mama was beter.

35

July
 Zondag. 15. Ik werkte en wandelde des ochtends.
 Smiddags gingen S a, Ma, Daan, Wal
 Sunet en ik een wandeling doen in
 het koren. Wal en ik gingen daarna
 naar Lerwer die op den straatweg naar
 Dron buiten was om hem te vragen
 of hij mede wilde rijden met den hollen
 wagen. - Hij nam het aan en dus ging
 hij benevens Wal Sunet en ik naar Dron
 en wandelden daar zeer plaisierig.
 Ik kreeg wat pijn in de keel. -

Maandag. 16. S ochtends was de pijn in de keel verzorgd.
 Ik kon dus niet uitgaan en werkte en
 tekende wat. Papa was des ochtends
 heen gegaan. Ik kreeg een forse neusbloeding.
 De pijn in de keel was nog niet biter. -
 G's nachts had ik weder een neusbloeding
 gehad. Ik begon Hockenrode uit te tekenen
 voor Mi's verjaardag. Mama was met de
 eerste trein bevestigd.

Woensdag. 18. Ik was betere en werkte aan mijne
 tekening en schreef. - Sunet en ik haalden
 Mama af die s avonds aankwam en

Donderdag 19 en
 Vrijdag. 20 werden doorgebracht in het arrangeren
 van het goed van Hockenrode. - Er werd
 weinig gewandeld. -

Afb. 2 Bladzijden uit dagboek van Jan Boissevain, SAA, 394, inv.nr. 375A, 10 juli tot en met 20 juli 1849.

hun dagboek. Maar waarom deden ze dat? Bij Gideon Boissevain zou het antwoord kunnen luiden dat hij in zijn examenjaar zat en op een drempel stond van een volwassen leven. Bij Frans van Lennep zou de roodvonkepidemie, waarover hij in zijn dagboek schreef, een antwoord kunnen zijn. Himmesoëte legt namelijk een verband tussen het bekend zijn met de dood en het willen vastleggen van de tijd in dagboeken: 'By recording everything with accuracy, hour after hour, diarist allowed their anguish to emerge, including their fear of loss, and the vertigo they felt at the emptiness of life and of the future.'²⁶ Misschien was Frans' dagboek een poging de angst voor verlies van zich af te schrijven. Dat lijkt echter niet waarschijnlijk, zijn dagboek blonk niet echt uit in het accuraat vastleggen van de tijd.

De andere auteurs waren niet expliciet over de reden van hun schrijven, maar in sommige dagboeken werd de aanleiding van schrijven al snel duidelijk. In zijn dagboek uit 1877 was het naar alle waarschijnlijkheid de vakantie die Gideon Boissevain aan het schrijven zette. De aanleiding voor Marie Mensing was wellicht een reisje naar Friedrickroda (Duitsland) – waarschijnlijk om te kuren.²⁷ Dat geldt ook voor Bregtje Salm (1833-1862) die ook haar dagboek liet beginnen met een reis, in haar geval langs de Rijn naar Wiesbaden.²⁸ Bregtje schreef niet dagelijks in haar dagboek, maar legde alleen getuigenis af van vrolijke gebeurtenissen, zoals het zilveren huwelijksfeest van oom Koo en tante Kootje, de verjaardag van haar vader of moeder, het huwelijk van haar nichtje, Sint-Nicolaasavond en oudejaarsavond. Bij de beschrijvingen van al deze hoogtepunten nam zij de gedichtjes die zij voordroeg keurig op.

Net als reizen kon het verjaren een aanleiding zijn om een dagboek te beginnen. Een verjaardag werkt als een cesuur in de tijd, zoals de overgang naar een nieuw kalenderjaar. Himmesoëte wijst er op dat sommige dagboekschrijvers na de jaarwisseling lang bleven stilstaan bij het verloren jaar.²⁹ Dit is echter niet terug te vinden in de Nederlandse dagboeken. Wel vindt er bezinning plaats in de Nederlandse dagboeken rond de verjaardag. Zo begon Gerard Arnoldus Nicolaus Allebé (1810-1893) zijn dagboek met: 'Heden 17 Jaren geleden werd ik geboren. Nog slechts 17 jaren en echter heb ik reeds in zoo vele rampspoeden gedeeld!'³⁰

Ook Caroline Boissevain bezon zich, zij het over haar eigen gedrag. En hoewel ze dat afdeed met een enkele zin, kan worden aangenomen dat ook voor haar een verjaardag een speciale betekenis had. Toch betekende verjaren voor Caroline voornamelijk een vrolijk moment. Ze stond in het middelpunt van de belangstelling en ontving cadeaus. Ze was er eerder door uit bed dan normaal: 'Het was den 18en September! 's Morgens al heel vroeg werd ik wakker, ik geloof, dat het uit opgewondenheid kwam, want ik had zóó naar mijn verjaardag

26 Himmesoëte, 'Writing and measuring time', 161.

27 IISG, Archief Muijzenberg-Wilemse, inv.nr. 104.

28 SAA, 1315, inv.nr. 5a.

29 Himmesoëte, 'Writing and measuring time', 158, 162.

30 SAA, 423, inv.nr. 4.

verlangt.³¹ Een kanttekening is echter dat zij haar dagboek niet op haar verjaardag zelf begon, maar pas elf dagen later, na de huwelijksfeesten die gevierd werden voor een bij Carolines ouders inwonende tante. Een gebeurtenis die ook de aanleiding geweest kan zijn een dagboek bij te houden.

Het bijhouden van het dagboek

Het bijhouden van het dagboek kwam zelf ook terug in verschillende dagboeken. Zo schreef Gerard Allebé twee keer in de beschrijving van de dagelijkse orde: ‘dit geschreven’. Hij documenteerde in zijn dagboek wanneer hij in zijn dagboek schreef, zij het niet met dezelfde regelmaat van zijn dagboek. Met deze notities lijken bij Gerard de twee tijden die Himmesoëte onderscheidt in conflict met elkaar te zijn. Deze twee tijden zijn de *levende tijd*, de tijd om dingen te beleven zonder deze op te kunnen schrijven, en de *schrijvende tijd*, waar in het dagboek wordt geschreven en niets anders beleefd kan worden.³² Dit conflict had alles te maken met de ‘afgesproken’ regelmaat van het *dagboek*, dat idealiter *dagelijks* moest worden bijgehouden. Maar soms was daar geen tijd voor. De auteur moest een keuze maken, zaken beleven of ze opschrijven. Zo kan het bijhouden van een dagboek ook een ‘belevenis’ worden, wat bij Gerard waarschijnlijk het geval was.

De afspraak met dagelijkse regelmaat aan het dagboek te schrijven braken alle auteurs uit het bronnencorpus, zo ze deze afspraak al met zichzelf gemaakt hadden. Frans van Lennep had dat expliciet niet gedaan:

[I]k neem mij nu in elk geval maar niet voor dit (naam later invullen) _ _ _ _ [in potlood staat er: Om en in mij, PdD] dagelijks bij te houden, zoodoende is elke dag meer een meevaller voor mij als ik het later ooit eens overlees.³³

Gerard Allebé daarentegen bekende in zijn dagboek dat het hem niet gelukt was het dagboek dagelijks bij te houden. Hij schreef op zondag 27 januari 1827:

Mijn werk is door dat veelvuldig bezoeken van Jan [deze was ziek, PdD] achter uitgeraakt; ook mijn dagboek in de war geraakt maar ik zal thans mij weer aan beiden begeven.

Die erkenning van het niet-schrijven is duidelijk te zien in zijn dagboek. De twee notities ervoor waren van zondag 20 januari en de daarop volgende woensdag 23 januari. Deze erkenning kan met Himmesoëte gezien worden als het vergoelijken van het ontbreken van regelmaat in het dagboek. Een dag niet beschrijven was een teken van luiheid, aldus Himmesoëte.³⁴

31 SAA, 394, inv.nr. 766, 29 september 1884.

32 Himmesoëte, ‘Writing and measuring time’, 151, 156.

33 SAA, 238, inv.nr. 705, 12 februari.

34 Himmesoëte, ‘Writing and measuring time’, 156.

Een 'belevenis' van één dag kon ook op meerdere dagen beschreven worden, zoals Caroline Boissevain – vol van het gebeuren – veelvuldig deed. Of juist andersom, het dagboek van Jan Boissevain doet vermoeden dat hij in één keer meerdere dagen tegelijk beschreef.³⁵ In het dagboek van Jan Boissevain zijn namelijk veel aanwijzingen aanwezig dat hij in één keer een aantal dagen beschreef. Zo gaf hij, net als Gerard Allebé, in zijn dagboek aan wanneer hij het bijhield: '[t]oen ik te huis kwam mijn dagboek bijgeschreven gesoupeerd en naar bed' of 's avonds gewerkt, mijn dagboek bijgeschreven etc. etc.'³⁶ Ook zijn toch wat afstandelijke schrijfstijl mag gelden als aanwijzing. Hij schreef bijvoorbeeld niet 'vanochtend' maar 's ochtends'. Andere aanwijzingen zijn verbeteringen die hij aanbracht in zijn verhaal. Zoals op zaterdag 28 april: 's middags gewerkt gekuijerd'. Waarschijnlijk bedacht hij zich tijdens het schrijven dat het dagelijkse ritme niet voor deze dag had gegolden. Daarbij voegde hij ook nog twee dagen samen. De notitie voor donderdag 19 en vrijdag 20 juli leest: 'Werden doorgebracht in het arrangeren van het goed van Hoekenrode. Er werd weinig gewandeld'.³⁷ Waarschijnlijk waren deze dagen zo aan elkaar gelijk dat Jan het schijnbaar niet nodig vond deze apart van elkaar te beschrijven. Of Jan zijn dagboek bijschreef aan de hand van bijgehouden notities is niet bekend.

Deze praktijk van het dagboek schrijven lijkt tegen het ideaal in te gaan. Het dagelijks bijhouden van het dagboek heeft het voordeel van de 'immediacy, freshness and authenticity of the writing'.³⁸ Maar volgens Martin Hewitt wordt vergeten dat veel auteurs de discipline niet konden opbrengen om met dagelijkse regelmaat hun dagboek bij te houden. Zo reflecteerde Frans van Lennep in zijn dagboek over een vorig, vroegtijdig afgebroken, dagboek.³⁹ Volgens Hewitt was het dagelijkse ritme een compositie techniek om het verhaal te vertellen: '[i]n most cases dailiness was a matter not of writing daily as of writing dailiness in.'⁴⁰

Daar zit de paradox van het dagboek. De conventie van een *dagboek* schrijft voor dat het boek *dagelijks* wordt bijgehouden, anders is het geen *dagboek*. Wanneer het dagelijkse ritme een verteltechniek is, die vrij staat voor de auteur, kan aan deze conventie deels ontkomen worden. De auteur heeft immers de vrijheid dagen samen te voegen, meerdere dagen in een keer te beschrijven, of ze over te slaan, ook al kan dat laatste als een teken van luiheid worden ervaren. De vrijheid echter, die de verteltechniek van het dagelijks ritme van de auteur geeft, wordt anderzijds beperkt door diezelfde verteltechniek. Het narratief moest immers gestructureerd worden aan de hand van een dagelijks ritme. Een

35 SAA, 394, inv.nr. 375A.

36 Ibidem, 10 maart en 27 maart 1849.

37 Ibidem, 19 en 20 juli 1849.

38 Martin Hewitt, 'Diary, autobiography and the practice of Life History', in: David Amigoni (red.), *Life Writing and Victorian culture* (Aldershot 2006) 21-39, aldaar 30.

39 SAA, 238, inv.nr. 705, 12 februari.

40 Hewitt, 'Diary', 30.

belangrijke functie van het dagboek was juist het vastleggen van de tijd, daarmee de dagelijkse structuur, om daar zodoende grip op de tijd te krijgen en zelf een vrije ruimte te creëren, aldus Himmesoëte.

De functie die de dagboekschrijver aan zijn dagboek toedichtte kon ook tijdens het bijhouden ervan veranderen. Zo liet Frans van Lennep ruimte open voor een voorwoord waarin hij zijn gedachten liet gaan over het bijhouden van zijn dagboek:

Vandaag begin ik dit Dagboek, of Journaal, ’k weet niet hoe ik het noemen zal. Aan allebei de woorden hoor ik (als toek. koopman) een heel andere betekenis te hechten, dan deze schrijverij. Ik heb expres voorin een blz. open gelaten om daar naderhand een mooie titel in te schrijven, die zal ik bij gelegenheid wel eens bedenken.⁴¹

Toen Frans begon met schrijven had hij waarschijnlijk geen duidelijk beeld voor ogen welke functie hij zijn dagboek diende te geven. Dat kwam pas later, op de veertiende bladzijde – nog steeds 12 februari – schreef Frans dat hij een ‘voorrede’ had geschreven. Een deel van die ‘voorrede’ luidde:

Oh Jou bliksempie! [...] Dit roep ik ook den onbescheiden snuffelaar toe, die door ’t toeval geleid misschien, dit ‘Om & In mij’ eens in handen mocht krijgen. Weet, dat er niets *indiscreeter* is dan een andermans journaal te lezen. ’t Is waar, er zullen misschien in den loop der dagen te veel intimiteiten in verzeild raken, die ik beter deed nooit zwart op wit te zetten, maar dat mag in een Journaal, en daarom juist dient het gerespecteerd te worden, zoolang degene, die het bijhield leeft. Want het doel van dit Journaal is niet gelezen te worden, want dat is iets vreeselijks pedants.⁴²

En zo noemde Frans zijn dagboek ‘Om en In mij!’. Dat doet vermoeden dat hij een verhaal over zichzelf wilde schrijven, zowel zijn belevenissen als zijn gevoelens en gedachten. Dit wordt gesteund door de ‘Verboden Toegang’ die hij in zijn voorwoord geschreven had – zie hierboven – en het doel dat hij expliciet formuleerde:

Het doel is eenvoudig dit: Ik beleef zoo dikwijls dingen, die ik de moeite waard vind om op te schrijven, om ze te onthouden, vooral om ze later nog eens te herlezen. Wel zal ik dit somtijds in verhaaltrand doen, maar dat is: *Een Verhaal aan Mijzelf, als ik ouder ben!*⁴³

In Frans’ dagboek zouden echter geen intimiteiten worden opgeschreven. Al de tweede dag die hij beschreef beklagde hij zichzelf dat het hem veel tijd kostte: ‘k heb gisteren avond gruwelijk mijn tijd verdaan aan het beginnen van dit gekrabbel en zodoende niets uitgevoerd, want hoewel ik niet aan de

41 SAA, 238, inv.nr. 705, 12 februari.

42 Ibidem, voorrede.

43 Ibidem.

Duitsche Rep meedoe vanmorgen, had ik toch wel wat uit moggen voeren.⁴⁴ Dat het bijhouden van zijn dagboek zoveel tijd kostte verklaarde Frans door dat hij ‘vol ijver’ aan begonnen was. Toch was zijn dagboek geen lang leven was beschoren. Aan het einde van de maand, hij begon op 12 februari, schreef hij op de achtentwintigste:

Nu kom ik er pas toe om hierin te schrijven, dat ik tot het inzicht gekomen ben, dat mij eenvoudig den tijd ontbreekt een uitvoerig journaal te schrijven, ik ga er veel te laat door naar bed en raak dan over mijn slaap heen.⁴⁵

Het dagboek van Frans van Lennep zou de door hem toebedeelde functie, die hij pas tijdens het schrijven bedacht, dus maar gedeeltelijk vervullen. Hij beschreef de dingen die hij meemaakte, maar weerhield zich er van zijn diepe zielenroerselen aan het dagboek toe te vertrouwen.

Sociale boekhouding

In *Kind van de toekomst* wijzen Baggerman en Dekker er op dat het dagboek van Otto nog een andere functie had, namelijk het bijhouden van zijn sociaal kapitaal.⁴⁶ Het was een soort van sociale boekhouding, aldus de onderzoekers, en werkte als een geheugensteun. Een administratie om de uitgebreide familie-, kennissen- en vriendenkring te leren kennen. Dit was voor de achttiende eeuw van belang aangezien familie- en vriendschapsbanden zeer belangrijk waren, zeker in tijd van nood en crisis kon op familie en vrienden gesteund worden.⁴⁷ Dit gold ook voor de negentiende eeuw. Zo was familie in tijden van crisis, zoals ziekte en sterfgevallen, van groot belang.⁴⁸ Maar niet alleen in crisistijd waren familie en vrienden belangrijk. Familie- en vriendschapsnetwerken waren ook nuttig voor het vinden van huwelijkspartners, voor toekomstige carrières en voor zakelijk succes.

Het dagboek van Alexander Kops is het meest sprekende voorbeeld van een sociale boekhouding. Alexander hield keurig bij wie hij met een visite vereerde, wie aanwezig en wie afwezig waren, met wie hij thee dronk, met wie hij op partijen danste, tussen wie hij aan het diner zat en wie het diner gaf en ga zo verder. Zo schreef Alexander op 5 januari: ‘[d]oor de Heer Berkhout [ge]presenteerd bij de fam Carpp, de Kempenaer, van Randou, van Pallandt (kaartje gepouseerd) en Needer Meyer van Bisenthal.’⁴⁹ En op dinsdag 14 maart: ‘[k]ennis gemaakt met Hazel, asp-ing: waterstaat.’⁵⁰ Een exemplarische notitie voor

44 Ibidem, 13 februari.

45 SAA, 238, inv.nr. 705, 28 februari.

46 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 251, 268.

47 Ibidem, 284.

48 Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen 2001) 274.

49 BCUVvA, RA 01:1225, 5 januari.

50 Ibidem, 4 maart.

zijn dagboek is: ‘Visite gemaakt bij den Heer Conrad en, de Heer Terrand en Mijnh. en Mevr. Blaauw. Deze laatste alleen te huis gevonden.’⁵¹

Alexander hield zijn boekhouding secuur bij, zo noteerde hij, gedurende het jaar, 26 keer met wie hij had thee gedronken, ruim 50 keer met wie of waar hij at en 37 keer aan wie hij een brief schreef. Zelfs zijn correspondentie was onderdeel van de boekhouding. Dat Alexander secuur te werk ging kan verklaard worden door het feit dat hij, afkomstig uit Haarlem, per 1 januari 1848 – het jaar en de dag waarop ook het dagboek begon – gedetacheerd werd in Arnhem, als ‘adspirant-ingenieur-surnumerair van den waterstaat’, net klaar met zijn studie. Hij moest zeer waarschijnlijk een nieuwe sociale kring opbouwen en het lijkt er op dat zijn dagboek hem daarbij tot geheugensteun is geweest.

Dit zelfde is terug te lezen in het dagboek van Gideon Boissevain uit 1879, wanneer hij voor het eerst na zijn eindexamen aan de Handelsschool op de beurs komt en door zijn vader wordt voorgesteld aan andere handelaren. Gideon schreef:

[...] ging Papa toen afhalen aan de ‘Nederland’. Met hem toog ik naar de Beurs. Daar stelde hij mij voor aan verschillende reeds gevestigde pilaren, als: Oom Henri Boissevain, de Heeren H. van Eeghen, de Waal, Quien, Henny Pramerus, aan Neef Louis van Heukelom en Neef G.J. de Clercq, aan Mr A. C. Wertheim, Crommelin enz. enz., overal een kantoor voor mij zoekende te verkrijgen, Mr. P. Hartsen kwam Papa feliciteeren en tal van menschen, die ik reeds kende, als mijnheer Beckmann, Pollmeyer, Neef Jeroon, M. Biénaît, enz. enz. wenschten mij ook geluk, kortom ik werd een beetje gefêteerd.⁵²

Vijf dagen later zou hij nog eens voorgesteld worden op de beurs: ‘maak andermaal mijne verschijning op de Beurs, waar ik aan M. v.d. Bergh en de firma van Eeghen & Co gepresenteerd word.’ Ook als hij op de boot naar Groot-Brittannië zit, zijn vader achterna reizend, schrijft Gideon op wie hij ontmoet. Hoewel velen bekenden van hem zijn, ontmoette hij ook nieuwe mensen:

Ik maakte nu kennis met de passagiers, te weten: drie damens, Mej. van Eborg, Syriër (die er, entre parenthese, zeer lief uitziet) en Mw. van Nelbesteyn, die met den handschoen getrouwd is, en haar man nu gaat opzoeken, vervolgens twee Dennen, officieren van gezondheid in Nederl. dienst, verschillende Gouvernementspassagiers, zee-officieren, en een jongmensch van afschuwwekkende groenheid, K.J.V. van Dolder genaamd, horribel vervelend, die naar storm verlangt, maar weldra zeeziek is als eene kat.⁵³

Naast Gideon Boissevain gebruikte ook zijn achternicht Caroline Boissevain haar dagboek als sociale boekhouding. Zij hield nauwkeurig bij wie zij ontmoette en tussen wie zij aan het diner zat. Ondanks het sterke sekse-onder-

51 Ibidem, 6 januari.

52 SAA, 394, inv.nr. 600, 3 juli.

53 Ibidem, 19 juli.

scheid in de negentiende eeuw en de beperkte positie van vrouwen in de publieke sfeer kon Caroline veel ondernemen. Ze bleef zeker niet thuis zitten en haar sociale wereld – zoals deze uit haar dagboek naar voren komt – lijkt niet kleiner dan die van haar achterneef Gideon. Ze ging naar ‘de comédie’, het Paleis voor Volksvlijt, ze bezocht concerten, maakte uitjes naar het strand, schaatste in het Vondelpark en bij de ijsclub, ze ging op visite en schoof aan bij diners. Ze schreef op wie ze ontmoette en tussen wie ze zat en hield daarmee ook een sociale boekhouding bij.

Het verschil echter met Gideon was dat Caroline bijna al haar bezoekjes buiten de deur aflegde onder begeleiding van moeder, vader of een broer. Zelfs van school naar huis deed ze samen met een klasgenootje, zo valt in haar dagboek te lezen. Haar visites legde zij voornamelijk af bij familie. Gideon ging daarentegen zelfstandig naar de operette, zijn kring, naar het zomerverblijf in Gelderland bij Velp en zelfs naar Londen. De vraag is echter hoe zelfstandig Gideon werkelijk was. Dat hij niet schreef over een vorm van begeleiding hoeft niet te betekenen dat hij deze niet gehad heeft.

Tot nu toe lag de nadruk op de meer uitgebreide kring van sociale relaties, de kennissen en zakenpartners. Over vrienden en vriendschap schreven de dagboekauteurs ook. Zo schreef Gideon Boissevain over zijn kring en over vrienden die hij had op het buiten van zijn ouders, hoewel het vermoeden bestaat dat deze vrienden ook tot de uitgebreide Boissevain-familie behoorden. Ook Frans van Lennep noemde een vriend in zijn dagboek. Hij schreef over hem:

‘k Ga vanavond even naar Gerard om af te spreken of wij morgenmiddag niet samen de collectie Drucker in het museum kunnen gaan zien. Ik ga zoo graag met hem, hij weet er zooveel van af, en hij heeft mij erg aangeraden er heen te gaan.’⁵⁴

Even verderop is zijn notitie van het geplande bezoek te lezen. Frans vond het een mooie collectie, maar schreef helaas niets op over hoe vriend Gerard het vond.

De vriendschappen in de dagboeken komen opvallend genoeg niet werkelijk uit de verf, ze werden oppervlakkig beschreven. Vaak kon alleen uit de context worden opgemaakt dat de, door de auteurs opgeschreven namen, vrienden geweest moeten zijn. Zo is regelmatig in het dagboek van Alexander Kops de volgende zin te lezen: ‘Baud bij mij thee gedronken.’⁵⁵ Alexander en Baud dronken thee, soupeerden met elkaar, maakten partij en wandelden samen. Zo ook met Bloem die door Alexander zelfs werd aangehoord toen deze in een concert van de ‘Arnhemse herentafel’ zong. Daarbij kwam Bloem ook regelmatig logeren.⁵⁶ Alleen uit de regelmaat waarmee de namen voorkomen in het dagboek van Alexander en de bezigheden die hij met deze namen in verband bracht, maakt het mogelijk te veronderstellen dat Baud en Bloem vrienden van hem geweest moeten zijn. Het is jammer dat Alexander zijn vriendschappen niet kwalifi-

54 SAA, 238, inv.nr. 705, 12 februari.

55 BCUVvA, RA 01:1225, 6 april.

56 Ibidem, 4 en 5 juli.

ceerde, beschreef hoe belangrijk deze voor hem waren en welke emoties deze personen bij hem teweeg brachten. Of dan aangenomen kan worden dat vrienden zo bekend of zo vanzelfsprekend waren dat ze niet in de boekhouding opgenomen hoefden te worden is de vraag. Dat ze toch zijn opgenomen lijkt te maken te hebben met de herinneringsfunctie van het dagboek.

Het gezinsleven komt iets beter uit de dagboeken naar voren. Uit de meer verhalende dagboeken ontstaat het beeld van een harmonieus gezinsleven met zo nu en dan de onvermijdelijke ruzie. Moeder neemt de centrale plaats in en vader figureert op de achtergrond. Dit ondersteunt het idee van Thimo de Nijs dat vader niet altijd veel tijd had voor de opvoeding van zijn kinderen, voornamelijk vanwege zijn werk en andere uithuiselijke verplichtingen, en daarom niet veel aanwezig was in het leven van zijn kinderen.⁵⁷

Doch vader is niet geheel afwezig, net zoals John Tosh in zijn boek *A man's place* betoogt. De afwezige vader was één van de vier patronen van vaderschap die Tosh onderscheidt voor de negentiende eeuw in Engeland: naast de afwezige vader bestonden ook de tirannieke, de afstandelijke en de intieme vader.⁵⁸ De dagboeken uit het corpus maken geen gewag van tirannieke vaders. Het beeld dat uit de dagboeken wel naar voren komt over vader is die van een afwezige, vader krijgt voornamelijk een bepaald gereserveerd respect mee en is er bijna nooit, maar zo nu en dan laten de dagboekschrijvers een intieme vader zien. Zo schreef Gideon Boissevain, in zijn kenmerkende droge stijl, een prachtige anekdote op:

Onder weg had Papa; toen wij op de heide rondwaalden; het voornemen te kennen gegeven den weg eens te gaan opnemen. Li en ik; die hem nakeken zagen hem eenige verdachte bewegingen maken; die veel ervan hadden alsof zijn broek nader kennis met den grond wilde maken. Het bleek echter; dat hij weer uit zuivere belangeloosheid gehandeld had; daar hij; op onze vraag, of hij zich goed georiënteerd had, antwoorde, dat hij bemerkte had dat de hei bemesting noodig had.⁵⁹

Genegenheid voor de ouders is een duidelijk motief dat uit de dagboeken naar boven komt. Zeker moeder wordt onder de kinderlijke liefde bedolven. Zo schreef Frans van Lennep over zijn moeder die hij, opmakend uit zijn dagboeken, een tijdje niet gezien had vanwege een roodvonkepidemie: ‘t was heerlijk om haar weer eens echt te kunnen zoenen, zonder vrees voor infectie. Men kon haar al die roodvonk, “doormaking” niet aanzien.’⁶⁰ Zo gaf ook Caroline Boissevain blijk van haar liefde voor haar moeder, door haar voor het slapen gaan op oudejaarsdag een kaartje op het bed gelegd te hebben: ‘Toen ik mama toen [sic] zoo omhelsde, dacht ik wat is mama toch een lief mensch, wat houd ik veel van haar, o wat ben ik toch gelukkig zulke ouders te hebben!!!’⁶¹

57 De Nijs, *In veilige haven*, 197.

58 John Tosh, *A man's place. Masculinity and the middle-class home in Victorian England* (New Haven 1999) 95-101.

59 SAA, 394, inv.nr. 599, 1 juli.

60 SAA, 238, inv.nr. 705, 16 februari.

61 SAA, 394, inv.nr. 766, 4 februari.

De functie van het dagboek lijkt hier het expliciteren van de gevoelens voor de ouders te zijn. In hoeverre het expliciteren van gevoelens voor ouders gemeend was, is lastig te achterhalen, doch lijken deze oprecht. Waarom de dagboekschrijvers deze gevoelens voor hun ouders expliciteerden kon verschillen. Zo moest Frans van Lennep, naar zijn eigen schrijven, een poos de genegenheid van zijn ouders ontberen vanwege een epidemie. Hij moet zeer naar zijn moeder hebben verlangd. Caroline Boissevain lijkt zichzelf echter voor te houden dat ze het niet zo slecht heeft, dat ze ouders heeft die van haar houden en die zichzelf ook lief heeft. Dat is opvallend want in haar dagboek maakt ze bijna geen gewag van ruzies of berispingen van haar ouders. Op een feest ter ere van haar tantes huwelijk mocht ze niet zo veel dansen en bij een ander feest gaf haar vader te kennen dat ze met het vele dansen moest uitscheiden. Dat waren de enige twee berispingen van haar ouders – als het al berispingen waren – die in haar dagboek voorkwamen. Toch moet Caroline Boissevain wel een enthousiast meisje zijn geweest dat graag plezier maakte, wat mogelijkwijs wel eens tot de nodige frictie geleid zal hebben:

[...] mijn kalmte was weg, ik had niets geen lust meer om aan tafel te gaan en vreeselijke lust in dansen. Die lust werd hoe langer hoe groter, zoodat ik ook eindelijk over den tafel naar papa gilde of wij nu mochten gaan dansen.⁶²

Op weg naar volwassenheid

Dat het enthousiasme van Caroline Boissevain wel eens tot frictie met haar ouders en ‘Geschwister’ heeft geleid, lijkt ondersteund te worden door de zelfvermaningen die Caroline zichzelf in haar dagboek voorhoudt. Caroline gaf echter geen reden op voor deze vermaningen, maar het lijkt er op dat ze haar eigen gedrag niet gunstig beoordeelde. Naar aanleiding van haar verjaardag vertrouwde ze haar dagboek toe: ‘In mijn bed heb ik mij toen weer eens ernstig voorgenomen om nu ik toch reeds 16 ben, eene lieve zuster te worden, die heel vriendelijk is tegen haar lieve broers.’⁶³ En op de eerste januari valt te lezen:

Natuurlijk neem ik mij nu weer bij ’t aanbreken van ’t nieuwe jaar veel goeds voor, maar ik hoop, dat ’t niet alleen bij ’t voornemen blijft en dat ik ook werkelijk een betere, lievere, vriendelijkere en zachtere dochter en zuster zal worden.⁶⁴

Deze en meer zelfvermaningen doen vermoeden dat Carolines gedrag toch meer problemen gaf dan in eerste instantie uit het dagboek valt op te maken. Ze lijken oprecht en spontaan in tegenstelling tot die van Otto van Eck die, zoals

62 Ibidem, 29 september 1884.

63 Ibidem.

64 Ibidem, 1 januari 1885.

Baggerman en Dekker het omschreven, ‘regelmatig biechten met een plichtmatig karakter’ aan zijn dagboek toevertrouwde.⁶⁵

Deze zelfvermaningen van Caroline Boissevain kunnen als persoonlijkheidsvorming worden gezien. Het dagboek functioneert dan als de plek waar de dagboekschrijvers op zoek gaan naar een eigen persoonlijkheid maar ook vorm geven aan hun persoonlijkheid op weg naar volwassenheid. Caroline voedde zichzelf op, door middel van voornemens die ze expliciet in haar dagboek opnam. Haar dagboek had dus ook een pedagogische functie. Deze persoonlijkheidsvorming kan begrepen worden als een voorbereidend element voor een volwassen leven. De auteurs hielden zichzelf voor hoe men zich diende te gedragen, welke meningen, normen en waarden toegestaan waren en hoe deze geuit konden worden. Het dagboek gold dus als oefening voor het volwassen leven waarin ook de sociale boekhouding, het vastleggen en verkennen van sociale relaties, past.

In zijn dagboek is Frans van Lennep duidelijk niet alleen met het heden bezig maar ook met zijn toekomstig volwassen leven. Zo zag hij zich als ‘toekomstig koopman’. Hij gaf er blijk van, als zeventienjarige graag bij de grote mensen te horen en in sommige zaken een oefening voor later te zien. Zo schreef hij over een bezoek aan het casino waar hij met twee vrienden van bovenaf de zaal in keek: ‘wat vreeselijk grappig was, zoo van boven in een balzaal te kijken om te zien hoe dat gaat, dan weten wij het voor later.’⁶⁶ Aan de andere kant wist hij dat hij zich diende te gedragen naar zijn leeftijd. Hoewel hij met zijn grootmoeder ‘ouwelijke’ gesprekken kon hebben was hij zich er wel bewust van dat niet iedereen daar van gediend was. Frans schreef: ‘k Heb vandaag opeens de ontdekking gedaan, dat ik veel te veel dingen zeg, die ik moest zwijgen, die boven mijn leeftijd zijn om ze te zeggen, ’t is er uit voordat ik het weet, maar als ik niet oppas maakt met mijn onmogelijk.’⁶⁷

Een ander voorbeeld van persoonlijkheidsvorming is het tweede dagboek van Gideon Boissevain. Wordt dit dagboek vergeleken met het eerste dagboek uit 1877 dan valt op dat hij een verandering doormaakte van schooljongen naar jongeling. Het meest expliciet is Gideon over de overgang naar een nieuw leven in zijn dagboek uit 1879, waar hij na geslaagd te zijn voor zijn examen zich ‘verschanste [...] op mijne kamer en verscheurde met wellust al mijne cahiers, amoveerde mijne schoolboeken, kortom maakte mijne kamer van die een schooljongens tot die van een toekomstig pilaartje. (der Beurs).’⁶⁸ Verderop valt te lezen dat hij voor het eerst met de ‘hoogdravenden titel van: *Wel Ed. Heer* bestempeld werd’.⁶⁹ Ook kocht hij een Antwerps Lot⁷⁰ en legde hij een grootboek aan, allemaal zaken die lijken te behoren bij de overgang

65 Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst*, 131.

66 SAA, 238, inv.nr. 705, 13 februari.

67 Ibidem, 14 februari.

68 SAA, 394, inv.nr. 600, 3 juli.

69 Ibidem, 5 juli.

70 Zeer waarschijnlijk gaat het hier om een aandeel/obligatie, zo is op te maken uit het dagboek.

van schooljongen naar jongeling. Zijn dagboek ademt de sfeer van een verlangen naar de nieuwe toekomst, iets wat Himmesoëte in haar onderzoek niet signaleerde. Zij zag vooral benauwdheid en angst voor de nog open toekomst.⁷¹

De overgang van schooljongen naar 'pilaartje der Beurs' is ook subtieler in het dagboek te lezen. Zo schreef Gideon over het cadeau dat hij zijn jongere broer Matthijs voor zijn verjaardag gaf: '[...] ik hem al mijne oude soldaten *legateerde*' [mijn cursivering, PdD].⁷² Vooral de keuze voor het woord *legateren* impliceert dat Gideon afscheid nam. Niet alleen in het afscheid nemen van zijn jeugd, gesymboliseerd door zijn oude soldaatjes is de overgang te lezen, ook in het refereren naar zijn 'Geschwister' is verandering opgetreden. In het dagboek uit 1877 heeft hij het over 'de kinderen' en 'de kleintjes' maar in het dagboek uit 1879 schreef Gideon over 'de kinderkamer' en 'knaruiltjes'.⁷³ Verwees Gideon met 'knaruiltjes' naar knar 'een onrijpe vrucht'?⁷⁴ Zag hij zichzelf hier als gerijpt, klaar voor de echte, volwassen, wereld? Of schreef hij hier gewoon als oudere broer, ietwat paternalistisch, iets wat hij ook leek te doen in zijn dagboek uit 1877. Gideon vormde zichzelf om van schooljongen tot (jong) volwassene, zowel concreet door schriften te verscheuren en zijn soldaatjes aan zijn broer na te laten, maar ook door het in zijn dagboek op te schrijven. Zijn dagboek was voor hem een middel om om te kunnen gaan met het volwassen worden en afscheid te nemen van het bekende, zijn jeugd, gesymboliseerd in school en speelgoed, een nieuw avontuur tegemoet tredend.

Deze reis naar volwassenheid blijkt nog mooier uit het dagboek van Caroline Boissevain. Haar dagboek kan gezien worden als het klassieke – of clichématige – dagboek, als een boek waarin jongedames hun diepe gevoelens over het andere geslacht neerschrijven. Tijdens het lezen van haar dagboek werd steeds duidelijker dat Caroline een oogje had, steeds verliefder werd, op Gideon de Clercq. Het begint met de beschrijving van haar verjaardag waarvoor Gideon was uitgenodigd. Caroline schreef 'tot mijn *grooten* spijt kon Gie niet komen!'⁷⁵ En hoewel ze veel cadeaus kreeg en die dag veel plezier had beleefd, bleef het haar spijten dat Gie niet was gekomen want daar had zij zich 'zoo op verheugd'.⁷⁶

Uit deze bovenstaande citaten hoeft nog niet te blijken dat ze verliefd was op Gie. Maar naarmate het dagboek vordert is er bijna geen twijfel mogelijk. Zo schreef ze: 'Ik heb heerlijk gedanst met Gie! Hij danst verrukkelijk en houdt mij heerlijk vast.' Om vervolgens te schrijven over de terugtocht in een rijtuig, na de danspartij ter ere van haar tantes huwelijk:

71 Himmesoëte, 'Writing and measuring time', 163.

72 SAA, 394, inv.nr. 600, 12 juli.

73 Ibidem, 13 juli en 16 juli.

74 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 7 II ('s-Gravenhage, Leiden, 1941) 4509.

75 SAA, 394, inv.nr. 766, 29 september 1884.

76 Ibidem.

Het was natuurlijk pikke donker, maar toch kon ik dikwijls zien, dat Gie mij aankeek. Bij iedereen lantaarn waar wij langs kwamen keek hij mij aldoor aan en ik hem. Hij kwam ook wat meer naar voren. Toen wij eindelijk bij ’t station kwamen, was ’t een geheelen tijd licht en altijd keek hij mij aan. Wat ik toen gevoelde, zou ik onmogelijk goed kunnen zeggen, maar dat ’t een heerlijk gevoel was, was zeker!⁷⁷

Het huwelijk van haar tante zal Caroline, als zestienjarig meisje, vast wel vatterbaarder hebben gemaakt voor romantische gedachtes. Maar zelfs een aantal maanden later heeft Caroline nog steeds een oogje op Gie: ‘Het was zóó gezellig aan tafel, Gie was snoezig.’⁷⁸ En over het schaatsenrijden met Gie schreef ze: ‘ik vond ’t zóó leuk Gie zoo geheel alleen voor *mij* te hebben!’⁷⁹ De liefde was zeker nog niet bekoeld. Ze stond Gie zelfs toe haar ‘Carry’ te noemen, want het was ‘zoo ongezellig [...] dat Gie met [sic] altijd Caroline noemde, van toen af (Vrijdag den 23 Jan 1885) noemt hij mij Carry’. En als het volgende citaat geen boekdelen spreekt, ondanks de twijfel in haar woorden:

Wij liepen allemaal twee aan twee naar huis. Gie en ik liepen samen gearmd achteraan, hij was snoezig. Soms geloof ik heusch, dat ik een beetje doodelijk van hem ben, maar dit wil ik toch niet. Bij ’t weggaan zei Gie weer Carry tegen mij, ik vind het altijd zoo gezellig.⁸⁰

Er bestaan nog andere aanwijzingen dat Caroline verliefd geweest moet zijn op Gie. Zijn naam kwam maar liefst 241 maal in haar dagboek van vijftig handgeschreven bladzijden voor. En met kennis van achteraf is er bijna al helemaal geen twijfel mogelijk, want Caroline zou later trouwen met Gideon Stephanes de Clercq (1862-1942).

Besluit

Het dagboek van Caroline Boissevain had net als de meeste dagboeken meerdere functies tegelijk. In de eerste plaats een herinneringsfunctie. Het dagboek is een secundair en extern geheugen van de auteur. Daarbij hebben veel dagboekschrijvers (waarschijnlijk) onbewust ook andere functies aan hun dagboek toegedicht dan alleen de functie die zij expliciet in hun dagboek vermeldden. Deze variëren van een bespiegelende, een pedagogische en een emotionele functie. Daarnaast had het dagboek ook de functie van persoonlijkheidsvorming in de opmaat naar het volwassen leven.

Voor Himmesoëte heeft het dagboek de functie van een eigen ruimte voor zelfexpressie van de dagboekschrijver. Deze zou hij of zij verkrijgen door meester te worden over de tijd, wat mogelijk was door het bijhouden van de

77 Ibidem, 29 september 1884.

78 Ibidem, 20 maart 1884.

79 Ibidem, 4 maart 1885.

80 Ibidem, 8 april 1885.

tijd. De Nederlandse dagboekschrijvers hielden de tijd bij, maar waren geen regelmatige dagboekschrijvers. En Hewitt's stelling, dat de dagelijkse regelmaat als compositie-techniek er in geschreven kan worden, zet Himmesoëtes bevindingen onder druk. Anderzijds worden deze bevindingen er ook door ondersteund, doordat in de compositie, die redelijk vast ligt – een *dagboek* houdt men idealiter *dagelijks* bij – enige vrijheid bestaat. Daarmee kan de dagboekschrijver weer uiting geven aan zijn eigen expressie.

Uit het onderzoek bleek dat functies kunnen veranderen tijdens het schrijfproces. Het niet hebben van een vooropgezet plan bleek geen belemmering te zijn een dagboek bij te houden, en het bleek dat tijdens het schrijven de auteurs de functie van hun dagboek naar gelieve aanpasten. Het negentiende-eeuwse dagboek had niet, zoals Baggerman en Dekker concludeerden voor het achttiende-eeuwse dagboek van Otto van Ecks, een (externe) pedagogische functie. Geen van de dagboeken kende nadrukkelijk sporen van een pedagogische functie die van buiten de dagboekschrijvers zelf kwam. Wel was in sommige dagboeken te zien dat de dagboekschrijvers zichzelf vermaanden en verbeterden, met name hun gedrag.

Pim den Dekker studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam en is momenteel bezig met zijn afstudeeronderzoek naar de rol van mr. G. Vissering (1865-1937) binnen de Zuiderzeevereeniging.

Correspondentieadres: Houtkopersburgwal 6, 1011 LL Amsterdam. E-mailadres: pim@den-dekker.com.